

ZBIGNIEW JASIEWICZ

Instytut Antropologii i Etnologii, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

ETNOGRAFIE/ETNOLOGIE/ANTROPOLOGIE NARODOWE

Potrzeba stosowania terminów zbiorczych oznaczających części tego, co składa się na naukę w skali świata, pojawiała się od dawna. Należące do nich określenie „dyscyplina narodowa” powstało wraz z pojawieniem się kwestii narodowej w XIX wieku. Podejmę próbę przedstawienia sposobu jego formułowania w etnografii/etnologii/antropologii oraz przypisywanego mu znaczenia i użyteczności w czasie globalizacji nauki i powszechności studiów interdyscyplinarnych.

Stosuję w tym tekście triadę nazewniczą: etnografia/etnologia/antropologia, oznaczającą jedną dyscyplinę, triadę, która z jednej strony wskazuje, w jej historii i terażniejszości, na wymienialność nazw i zmiany sposobów jej uprawiania, a z drugiej na zakres i stopień koherencji z nauką nurtu światowego. Triada ta jest bliska doświadczeniu autora, który był etnografem, jest etnologiem i niekiedy próbuje być antropologiem.

CZYM JEST DYSCYPLINA NARODOWA

Dyscyplina narodowa jest jednym z tych określeń, które służą wyróżnianiu i odróżnianiu zespołów badaczy oraz rezultatów ich prac, wiążą naukę z grupą ludzi ją tworzących i nią się posługujących oraz terenem, uważanym za narodowe. Wymaga kontekstu, w którym obok jednej dyscypliny narodowej są inne, i stosunku do nauki, która jest transnarodowa i dąży do tego, aby stać się globalna. Sugeruje ideowe połączenie dyscypliny z kwestiami narodowymi i przekonaniai ją uprawiających, patriotycznymi lub nacjonalistycznymi. Może stanowić element ideologii. Jednocześnie może być stosowana w sposób, który uwzględnia neutralność światopoglądową badaczy, realizujących cele poznawcze i ponadnarodowe zadania społeczne. Posługuję się nim z wielu powodów, znając określenia bardziej neutralne: „krajowe systemy nauki”, „nauka krajowa”, „nauka państwa narodowego” (por. Kwiek 2021, s. 37 i n.) oraz wiedząc o sceptycyzmie wobec niego, wyrażanym m.in. przez Michała Buchowskiego, biorącego w cudzysłów określenie „narodowe” antropologie (2019a, s. 5). Pierwszy z tych powodów to moje uczestnictwo w etnografii/etnologii/antropologii polskiej,

jednej z dyscyplin naukowych Europy Środkowej, zaangażowanej, bezpośrednio lub pośrednio, w tworzenie nowoczesnego narodu polskiego i jego obronę lub umacnianie w czasach, kiedy brakowało państwa polskiego, i także wówczas, kiedy państwo to istniało. Kolejny to charakter dyscypliny, w poważnej mierze skoncentrowanej na sprawach dotyczących grup etnicznych i narodowych, a także obecność określenia „nauka narodowa”, „dyscyplina narodowa” lub podobnych w polskim i zagranicznym piśmiennictwie naukowym.

Uczeni od dawna zastanawiali się, także w ramach etnografii/etnologii/antropologii polskiej, nad relacją uprawianych przez siebie badań do tych podejmowanych poza granicami ich terytorium narodowego lub państwowego. Oskar Kolberg stwierdził: „u nas samych nauka etnografii, jak i antropologii, zaledwie kiełkować poczyna” (1971, s. 23). Izidor Kopernicki, uwzględniając realia swojego czasu, wydzielił „etnologię ojczystą, słowiańską i powszechną” (1885, s. 21), jednocześnie podkreślając ich łączność. Jan Karłowicz określił okoliczności, w jakich nauka angażuje się w sprawy narodowe:

Naród spokojny o swój byt polityczny, może spokojnie też badać ludoznawstwo swoje ze strony czysto naukowej; ale plemiona, wyrzute z samoistności, wystawione na nieustanną groźbę pogńeblenia i zatraty, gdy się zastanawiają nad naturą i warunkami bytu swojego skupienia narodowego, muszą do badań takich koniecznie mieszać pytania praktyczne (1906, s. 213).

Czynnik narodowy w nauce i relacje między nauką narodową a światową, w odbudowywanym po zaborach państwie polskim, oraz różnice w tym zakresie między ich dziedzinami, przedstawił Jan Karol Kochanowski, nie etnolog, a historyk, socjolog i filozof dziejów:

Nauka czysta, jak wszelka twórczość, stojąca w zasadzie na szczyblu najwyższym myśli ludzkiej [...] zdaje się wyłączać (pozornie) ze swego składu pierwiastki narodowe. [...] nauka powszechna, uprawiana w różnych środowiskach narodowych, pomnaża dorobek umysłowy ludzkości nie tylko ilościowo, ale i jakościowo. Posiadamy też wszyscy odczucie nauki: francuskiej a niemieckiej, angielskiej a włoskiej – i to nie tylko w dziedzinie humanistyki, ale we wszystkich na ogół gałęziach wiedzy (1919, s. 444, 447).

Zajęty rozważaniami nad psychiką narodów i szczególnymi cechami w tym zakresie narodu polskiego, wyznając mesjanizm narodowy, autor ten przyjął skrajnie nacjonalistyczną koncepcję nauki:

[...] że tylko narodowość nauki zdolna jest wzbogacić najistotniejszą polifonię, a wraz z nią i głębię wiedzy wszechludzkiej (1919, s. 448).

Pojęcia „ludoznawstwo narodowe” użył Jan Stanisław Bystroń, określając zakres podejmowanych w jego ramach badań, wskazując jednocześnie na związek ludoznawstwa polskiego z przede wszystkim „ludoznawstwem ruskim czy litewskim” (1926, s. 11). O „etnografiach narodowych”, uprawianych w krajach europejskich, odwołując się do doświadczeń także własnego czasu, pisał Józef Burszta. Etnografie

te wiązały się z różnymi nurtami umysłowymi, a także z kierunkami ideologii i polityki, z narodowym szowinizmem włącznie, czego przykładem była niemiecka *Volkskunde* (Burszta 1974, s. 13).

Zamiennikiem terminu „dyscyplina narodowa” jest oznaczanie środowisk naukowych, wyników i narzędzi ich działalności przymiotnikami związanymi z grupą narodową lub z państwem. Wydawane od roku 1958 czasopismo nosi nazwę „Etnografia Polska”, a inne, ukazujące się od roku 1975, „Ethnologia Polona”. Istnieje wiele opinii na temat etnografii/etnologii polskiej. Jej specyfikę, a nawet istnienie „polskiej szkoły etnografii powojennej” podkreślała Anna Kutrzeba-Pojnarowa (1976, s. 15), która stwierdziła też:

Etnografia polska wyrosła z doświadczeń historii własnego kraju i narodu. Odpowiadała na potrzeby społeczeństwa. Była – zwłaszcza w początkach – instrumentem polityki narodowościowej, walki społecznej i solidaryzmu narodowego. Wyrażała troskę o dorobek narodowy i zachowanie wiedzy o przeszłości. Przenosząc na grunt rodzimy pytania badawcze czerpane z nauki obcej, reagowała równocześnie żywo na problemy bieżącej chwili historycznej i powiązania teorii z praktyką (1977, s. 12).

Wiele lat później Buchowski uzasadniał stosowanie określenia „polska antropologia”:

[...] bez względu na to, jak niejasne we współczesnej nauce jest to pojęcie i jak jej granice są rozmyte (2019a, s. 1).

Dyscypliny narodowe różnią się także w ich relacjach z innymi dyscyplinami i kierunkami badań. Zbigniew Benedyktowicz prowokacyjnie, a jednocześnie w sposób zmuszający do myślenia, widział etnografię jako:

[...] naukę bez granic i naukę poruszającą się na marginesach innych dyscyplin. Tak, etnografia to marginesowa nauka bez granic (1981, s. 70).

Wyrażeniem niezgody na dotychczasowy sposób uprawiania naszej dyscypliny i pochwałą interdyscyplinarności jest także Zespół Antropologii Niezdyscyplinowanej ZAND, działający przy Ośrodku Etnologii i Antropologii Współczesności Instytutu Archeologii i Etnologii PAN. Nazwa informuje, choć nie wprost, nie tylko o celach Zespołu, mówi także o jego twórcach, mających do siebie dystans i którym nieobcy jest uśmiech.

Wskazywanie na dyscyplinę oznaczoną nazwą kraju jest powszechne. Mamy etnologię/antropologię amerykańską, brytyjską, chińską, niemiecką, rosyjską i inne. Informacji dostarcza m.in. *Encyklopedia antropologii społeczno-kulturowej* pod redakcją Alana Barnarda i Jonathana Spencera (2008) zawierająca tego rodzaju hasła. Ze względu zapewne z podkreślanym we *Wstępie* do *Encyklopedii...* pluralizmem antropologii (2008, s. 9), redaktorzy nie wprowadzili do niej hasła „antropologia społeczno-kulturowa”, przedstawiającego dyscyplinę jako całość. Zróżnicowanie dyscypliny zaznaczone zostało także w książce zredagowanej przez Chrisa Hanna zatytułowanej *Antropologia. Jedna dyscyplina, cztery tradycje: brytyjska, niemiecka,*

francuska i amerykańska (2007). Określenie „dyscyplina narodowa” i jego zamienniki nabrało znaczenia wraz z zacieśnieniem więzi międzynarodowych w nauce, nielikwidujących jednakże środowisk naukowych pracujących w granicach państw lub połączonych związkami inne niż polityczne. Zaczęło pojawiać się częściej również w naszej etnografii/etnologii/antropologii wraz z otwarciem się nauki polskiej związanym z przemianami ustrojowymi po roku 1989 (m.in. Jasiewicz 1996, s. 27; Buchowski 2019b, s. 29). Znaczenie i skutki istnienia etnografii/etnologii/antropologii narodowych dostrzega obecnie wielu autorów opracowań zarówno dokonywujących w szerokich ramach przeglądu jej stanu, problemowych i encyklopedycznych (por. wymienione już *Hann red.*, 2007; Barnard i Spencer red. 2008), jak i w studiach przestrzeni jednego kraju (por. np. Buchowski 2012). Gustavo L. Ribeiro i Arturo Escobar stwierdzili: „idea jedynej i powszechnej antropologii jest podana w wątpliwość” (2006, s. 1). „Powszechnie myśli się o antropologii w kategoriach tradycji narodowych”, zauważył też Barnard (2006, s. 239). Narodowe „tradycje”, „drogi”, „umiejscowienia” miały i mają podkreślić różnice w sposobach uprawiania etnografii/etnologii/antropologii w odrębnych środowiskach narodowych, pozostawiając miejsce na naukę ponadnarodową. Określenia te odpowiadają charakterowi naszej dyscypliny, szczególnie wrażliwej na lokalne uwarunkowania, na całokształt społecznej, gospodarczej i politycznej sytuacji w kraju, w którym jest uprawiana, ideologie, w tym także na tradycje, poprzez które przekazywane są doświadczenia z przeszłości, stan narodowych instytucji, pozycję języka, w którym publikowane są przygotowane w ich ramach prace. Utrzymuje ona swoją specyfikę, korzystając m.in. z wytworzonych w jej ramach materiałów, także tych dawnych, reinterpretując je z perspektywy współczesnego stanu nauki (por. Węglarz 2010, s. 7). Reaguje również na bodźce płynące z zewnątrz, oczywiście jeśli nie jest izolowana, na teorie i metody rozwijane w ramach nauki za granicą. Stanowi syntezę cech jej właściwych, orzekających o jej odrębności, a jednocześnie wyraża napięcie między tym, co swoiste, szczególnie na jej terenie, a tym, co w dyscyplinie uniwersalne (Jasiewicz 1998, s. 39).

Z określeniem dyscypliny za pomocą przymiotnika oznaczającego naród lub państwo konkurują, niekiedy wchodzące z nim w konflikt, nazwy posługujące się formą rzeczownika w dopełniaczu: „etnografia/etnologia/antropologia Polski”, „antropologia Chin” itp., wskazujące na sumę wiedzy o danym kraju w zakresie dyscypliny, bez uwzględnienia narodowej przynależności badaczy ją tworzących. Określeniem „antropologia Polski” posługuje się Buchowski, wymieniając długą listę antropologów z Anglii, Stanów Zjednoczonych i Niemiec podejmujących, poczynając od lat 70. XIX wieku, badania na terenie Polski (2019b, s. 33–34). Polska i materiały z ziem polskich były przedmiotem zainteresowań etnologów/antropologów spoza Polski, także rosyjskich, już wcześniej. André Béteille, autor hasła *Antropologia indyjska*, proponuje, aby antropologię z przymiotnikową formą kraju stosować bez względu na przynależność narodowościową uprawiających ją badaczy (Barnard i Spencer red. 2008, s. 88).

Niejednoznaczność terminu „dyscyplina narodowa” związana jest z niejednoznacznością nazwy „naród”. Może oznaczać naukę tworzoną i użytą przez naród etniczny lub polityczny, ten ostatni niekiedy obejmujący wiele mniejszości

narodowych i etnicznych, połączonych w ramach wspólnego organizmu państwowego. Wieloetniczna jest antropologia brytyjska i w kilku innych państwach europejskich. Badacze z mniejszości narodowych pracowali i pracują na euroazjatyckim terenie w ramach etnografii Rosji carskiej, radzieckiej i obecnej Federacji Rosyjskiej. Wiele narodowych tradycji składa się na antropologię w Stanach Zjednoczonych. W narodzie politycznym wchodzący w jego skład przedstawiciele mniejszości narodowych przyjmują niekiedy w swoich badaniach, szczególnie w sytuacjach konfliktów etnicznych, w miarę istniejących możliwości, perspektywę właściwą swojej grupie, sprzyjającą tworzeniu własnej dyscypliny narodowej. W pracach etnografii/etnologii polskiej, działającej na terenie wieloetnicznym, przede wszystkim w okresie zaborów, także później, uczestniczyło wielu badaczy spośród mniejszości narodowych: etnografowie/etnologowie Żydzi lub pochodzenia żydowskiego, np. Sula Benet, Regina Lilientalowa, Daniel Fajnsztejn, Giza Frenkel, Henryk Perls czy Joachim (Chaim) Chajes, oraz Ukraińcy, m.in. Iwan Franko i Wołodomyr Szuchewycz. Badacze ci, szczególnie wówczas kiedy mieli oparcie we własnych instytucjach naukowych, tworzyli jednocześnie odrębne narodowe dyscypliny naukowe.

Sytuacja etnografii/etnologii związanych z mniejszościami narodowymi w państwie wieloetnicznym była różna, zależna od charakteru tego państwa: autorytarnego, totalitarnego czy demokratycznego. Warunki uprawiania naszej dyscypliny w czasie zaborów zależne były od polityki państw zaborczych. Z kolei w okresie II Rzeczypospolitej polityka państwa określała możliwości działania etnografii/etnologii tworzonych przez mniejszości narodowe. Zróżnicowanie etnografii/etnologii/antropologii narodowych działających w ramach jednego państwa, będące odbiciem różnej sytuacji narodów i grup etnicznych w nim pozostających, z ich różnym potencjałem i uwarunkowaniami wewnętrznymi i zewnętrznymi, może stanowić interesujący przedmiot badań. W wieloetnicznym Związku Radzieckim występowały uderzające różnice między zakresem i możliwościami działania etnografii w centrum i poza nim, na terenach europejskich lub bliskich Europie, w Ukrainie, Białorusi, Litwie, Łotwie, Estonii, Gruzji i Armenii, a położonymi w Azji, w Uzbekistanie, Kazachstanie, Turkmenii, Kirgizji, Jakucji, Buriacji i innych. Jako mające znaczny potencjał i właściwe sobie cechy traktowane były m.in. etnografia/etnologia w Ukrainie, krajach bałtyckich i także gruzińska, wiązana ze szkołą prof. Georgija Czitaji, dysponująca jedynym poza Moskwą i ówczesnym Leningradem kierunkiem etnograficznych studiów uniwersyteckich (Gasitaszwili, Jasiewicz 1965, s. 467 i n.). Różnice w charakterze dyscypliny, w jej odmianach związanych z terytorium i narodową oraz instytucjonalną przynależnością uprawiających ją badaczy, nadal występują na wieloetnicznym terenie stanowiącym obecnie Federację Rosyjską.

UNARODOWIENIE I UMIĘDZYNARODOWIENIE DYSCYPLIN NAUKOWYCH

Nie wszystkie dyscypliny naukowe, a w ich ramach nie wszystkie kierunki badań, w jednakowym stopniu podlegają unarodowieniu i związane są z kręgiem spraw

narodowych lub/i dążą do zacieśnienia kontaktów międzynarodowych. Stopień ich unarodowienia lub umiędzynarodowienia zależy od przedmiotu badań, metod i teorii naukowych, jakimi się posługują, funkcji społecznych, także osobowości badaczy. Kazimierz Moszyński scharakteryzował etnografię jako bliższą historii, a etnologię jako bardziej związaną z socjologią (1958, s. 61). Pierwsza z nich jest bardziej nauką humanistyczną, a druga społeczną. Zdaniem Marka Kwieka uderzającą cechą współczesnej nauki jest to, że rola współpracy międzynarodowej w naukach humanistycznych jest marginalna, natomiast w naukach społecznych rośnie, wzorem nauk przyrodniczych. Badacz w związku z tym oponuje przeciwko stosowaniu zbitki „nauki społeczno-humanistyczne” (2021, s. 49 i in.). Spostrzeżenie naukoznawcy znajduje potwierdzenie w historii naszej dyscypliny. Moszyński pisał:

O ile etnografia ogólna i ogólna etnologia, operujące z samej natury rzeczy materiałem pochodzącym z krajów egzotycznych, były i są par excellence międzynarodowymi, o tyle ludoznawstwo, o jakim mówimy, jest bardziej zamknięte: francuskie, niemieckie, polskie itd. [...] A „ludoznawcy” [...] kontaktują się między sobą znacznie słabiej niż fachowcy z zakresu ogólnej etnologii czy takiejże etnografii (1958, s. 62).

Studia uznawane za etnograficzne, w pewnej swej odmianie nazywane dawniej ludoznawczymi, skoncentrowane na badaniu kultury warstw tzw. ludowych w obrębie własnego narodu i realizacji zadania demokratyzacji społeczeństwa oraz budzenia przywiązania do lokalnych i narodowych tradycji, mniej potrzebowały kontaktów międzynarodowych i mniej były i są w nie zaangażowane w porównaniu z kierunkami badań określanych jako etnologiczne lub antropologiczne. Przyczynę powstania „etnografii narodowych” Burszta widzi w pojawieniu się problemu kultur ludowych w krajach europejskich (1974, s. 13).

Dyscyplina narodowa nie musi i nie powinna być izolowana. Trudności w utrzymywaniu kontaktów międzynarodowych i podkreślanie jej odrębności, mające niejednokrotnie miejsce w historii nauki, może prowadzić do osłabienia czy nawet okresowego zerwania tych kontaktów, mogącego przeciwstawiać dyscyplinę narodową lub określonego kręgu kulturowego nauce głównego nurtu. Miało to miejsce w naukach humanistycznych i społecznych, w tym w naszej dyscyplinie, w hitlerowskich Niemczech oraz w ZSRR i podległych mu państwach. Nigdy nie było ono zupełne i kontakty utrzymywane były choćby poprzez krytykę nauki głównego nurtu i nawiązywanie do wybranych z niej koncepcji. Nie uniemożliwiały powrotu dyscypliny narodowej do przerwanych związków.

Istnieją inne niż narodowe sposoby wyróżniania dyscyplin naukowych. Są nimi różnice związane z odmienną kulturą, w tym z religią. Mówiono i nadal mówi się o nauce świata starożytnego, Zachodu i Wschodu, chrześcijańskiej i związanej z islamem. Innych, poza narodem i grupą etniczną podstaw do wyróżniania dyscyplin naukowych, czasami stosowanych zamiennie, dostarcza także język. Badacze posługujących się tym samym językiem gromadzi np. etnologia/antropologia niemieckiego obszaru językowego. Bliskość języków może tworzyć jednostki taksonomiczne

obejmującej wiele ludów, kiedy dyscyplina angażuje się w badania ludów należących do tej samej rodziny językowej, np. słowiańskiej. W historii etnografii polskiej silne było zainteresowanie Słowiańszczyzną. Kolberg wiele swoich dzieł, od tomu 2 *Sandomierskie* z roku 1865 do tomu 11 *Wielkie Księstwo Poznańskie* z roku 1877, opatrzył podtytułem *Materiały do etnografii słowiańskiej*. Zorganizowano w Polsce II Zjazd Słowiańskich Geografów i Etnografów w roku 1927. Moszyński opublikował monumentalną *Kulturę ludową Słowian* (t. 1, 1929; t. 2, 1934; t. 3, 1939). Wydawano pismo o charakterze międzynarodowym „Lud Słowiański” (1929–1938). Bystron konkludował: „Ludoznawstwo nie może zamykać się w obrębie jednej grupy narodowej” (1926, s. 95).

Wspólnota nie tylko języka, ale także bliskie więzi kulturowe, w tym naukowe, powodują, że wyodrębniamy antropologię anglo-amerykańską. Jeszcze innej podstawy wyróżnienia dostarcza, na użytek badaczy i czytelników ich publikacji, odpowiednio nazwana przestrzeń, w której dyscyplina ma swoje instytucje, a uczeni teren badań i gabinety. W piśmiennictwie polskim przełomu XIX i XX wieku często stosowane było określenie „etnografia krajowa”, „antropologia krajowa”, użyte m.in. przez Romana Zawilińskiego w artykule *Z etnografii krajowej* z „Przeglądu Literackiego” (1882) oraz potwierdzone w tytule czasopisma „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” (1877–1895). Dyscyplinie nadaje się czasem nazwę kontynentu lub jego części, w której jest uprawiana, np. etnologia/antropologia europejska, niekiedy wyłączana z niej europejska kontynentalna, afrykańska i południowoamerykańska. Azja jest zbyt wielka i zróżnicowana, by udzielić swojej nazwy dyscyplinom tam rozwijającym. Usytuowanie badacza w konkretnym miejscu na mapie świata pozwala mu stosować określenia związane ze jego stronami, np. antropologia zachodnia (por. Buchowski 2008).

Nauka pozostaje w związkach z innymi sferami życia społecznego i kultury, potrzebuje twórców, ale również nią się posługujących i ją wspierających. Rozwija się przede wszystkim w społecznościach o dużym kapitale, w tym intelektualnym. To tam w naukach narodowych powstawały ważne teorie i metody naukowe. W dziejach etnologii/antropologii i tworzenia się jej ośrodków lub nurtów, przekraczających granice państw i kontynentów, ważne było przyjęcie idei monogenezy gatunku ludzkiego, sformułowanej ostatecznie w Anglii w pierwszej połowie XIX wieku, oraz koncepcji kultury, jej jedności i zmienności, zapoczątkowane w końcu XVIII wieku w Niemczech. Idee te stawały się wzorcami powtarzanymi dzięki językom, przekraczającym granice narodowe, w których je formułowano, przez badaczy z innych obszarów narodowych. Ponadlokalny i ponadnarodowy sposób uprawiania nauki kształtował się i nadal kształtuje się w miarę poszerzających się możliwości kontaktowania. Komunikowanie się, współpraca, zrozumienie celów nauki, uznanie infrastruktury naukowej i języka stosowanego w tej komunikacji jako użytecznego narzędzia, a nie środka dominacji, może prowadzić i prowadzi do rozwinięcia „trudnego dialogu” – użyję określenia z tytułu artykułu Buchowskiego (2008) – między etnologami/antropologami z odmiennych środowisk narodowych, również tych kształtujących globalny obieg idei naukowych. Dialog ten, toczony w różny sposób i na różnych

płaszczyznach, ze zmienną dynamiką, umacnia i poszerza obszar dyscypliny o charakterze przekraczającym ramy narodowe. Jego wyrazem i jednocześnie środkami prowadzącymi do niego są międzynarodowe stowarzyszenia naukowców, wspólne projekty, spotkania, czasopisma mające szeroki zakres oddziaływania oraz publikacje o współautorstwie międzynarodowym, w tym dotyczące historii dyscypliny pomyślanej jako obejmująca osiągnięcia wielu ośrodków narodowych.

Twórcami nauki są uczeni uwarunkowani własnymi środowiskami. Barnard napisał:

[...] każdy etap rozwoju [antropologii – Z] jest oczywiście wytworem myślenia jednostkowego, ale także, w dużym stopniu okoliczności, w jakich znajduje się ten, kto myśli (2006, s. 239).

Tworzący naukę zdolni są jednak przekraczać granice myślenia jednostkowego i myślenia własnego środowiska oraz dostarczać idei możliwych do przyjęcia i atrakcyjnych w wielu środowiskach narodowych. Ma rację Kwiek dostrzegający rosnącą rolę indywidualnych naukowców, kierowanych chęcią poznania i ambicjami, w tworzeniu globalnych sieci naukowych (2021, s. 60). Przeszkodę w tym procesie stanowi jednak nie tylko zakorzeniona lojalność wobec środowisk narodowych, ale także ograniczenia w państwach totalitarnych, np. w Rosji i w Chinach.

Fenomenu nauki nie tłumaczy obraz ze strumieniami, krzyżującymi się, niekiedy zanikającymi i znów się pojawiającymi, z których jeden lub kilka stają się nurtem głównym. Ta „hydrologiczna” metafora natomiast nieźle, moim zdaniem, przedstawia sposób funkcjonowania dyscyplin narodowych, wskazując na ich wzajemne relacje i drogi prowadzące do dominacji. Nie wyjaśnia jednak zjawiska współistnienia tego, co narodowe, i tego o zasięgu szerszym. Nauki światowej nie tłumaczy również obraz archipelagu z jedną lub kilkoma wyspami głównymi. Jest statyczny, utrwała wyobrażenie centrum i peryferii. Teorie i metody nauki przekraczające granice narodowe, tworzone w ramach określonych dyscyplin narodowych, aby być przyjęte w innych, muszą być akceptowane, znaleźć w nich odpowiedni grunt. Powstają przede wszystkim w silnych środowiskach naukowych, jednakże badacze z dyscyplin narodowych o mniejszych możliwościach upowszechnienia swego dorobku także uczestniczą we wprowadzaniu do nauki nurtu ponadnarodowego wypracowanych przez siebie idei. Lepiej sobie radzą wówczas, kiedy mają dostęp do środków komunikowania ważnych w obiegu międzynarodowym. Przekaz informacji, stających się własnością szerszą niż narodowa czy z określonego kręgu kulturowego, dotyczy nie tylko każdorazowej teraźniejszości, ale sięga również w przeszłość. Od dawna już włączono do światowej historii myśli etnologicznej analizy procesów społecznych Ibn Chalduna, arabskiego uczonego z XIV wieku (por. Voget 1975, s. 29 i n.). Nadal odkrywane są dawne teksty z kultur innych niż euro-amerykańska, np. chińskiej lub indyjskiej, interesujące dla antropologii, i upowszechnia się współczesne prace badaczy z tych obszarów. Nadal również poszerzana jest wiedza o nieznanym dotąd pracach z kręgu nauki europejskiej, cennych dla naszej dyscypliny. Na pomijanie w zachodnich opracowaniach i wykazach bibliograficznych prac z Europy Wschodniej zwracano uwagę od dawna. Kopernicki domagał się uwzględnienia w nich tekstów w językach słowiańskich

i węgierskim (1885, s. 16). O potrzebie korzystania z prac badaczy z Europy środkowej i wschodniej, w tym polskich, pisał Maksym Kowalewski, etnolog i socjolog rosyjski (1903, s. 5). Hann, w haśle *Europa Środkowa i Wschodnia*, stwierdził:

zagraniczni antropolodzy w tym regionie powinni brać pod uwagę bogate tradycje lokalnej wiedzy i pracować z lokalnymi badaczami, tam gdzie tylko jest to możliwe (2008, s. 222).

Poszerzany obszar nauki, przekraczającej granice narodowe, nie stanowi repliki jednej z dyscyplin narodowych, staje się selektywnym wyborem idei przejmowanych z różnych z nich, terenem zbliżania się, konwergencji. W ten proces zaangażowany jest Max-Planck-Institut für ethnologische Forschung w Halle:

Nasz instytut respektuje różnice w tradycjach naukowych, tak samo jak respektuje je w innych dziedzinach. Nie mamy zamiaru sprzyjać anglosaskiej dominacji albo bezbarwnej jednolitości stylu [...] chcielibyśmy sprzyjać kosmopolityzmowi w obrębie dyscypliny, która, ogólnie rzecz biorąc, była do niedawna jedną z najmniej kosmopolitycznych dziedzin wiedzy (Hann 2007, s. 9).

Współczesne działanie kosmopolitycznej, umiędzynarodowionej postaci nauki można przedstawić jako wir porywający elementy wiedzy z różnych dyscyplin narodowych i wyrzucający na powierzchnię te, które są akceptowane, w danym czasie, na szerszym niż narodowy obszarze. Porównanie to nie zakłada jednakże bezwzględnej apoteozy ruchu i równych szans. Możliwość znalezienia się w obiegu międzynarodowym zdobywają obecnie przede wszystkim teksty pisane lub tłumaczone na język angielski. Niektóre idee i postacie badaczy z ich pracami, które raz wydobyły się na zewnątrz, utrzymują się na szczycie długo, długo też utrzymuje się znaczenie poszczególnych ośrodków naukowych i pracujących w nich uczonych, prowadzonych przez nie wydawnictw i inicjatyw organizacyjnych. Zastosowane porównanie nie zakłada również prymatu mechanizmu bezosobowego ruchu nad działaniami badaczy. Potrafią oni, swoim wysiłkiem i zdolnościami, mimo pozostawania w środowiskach narodowych, wprowadzać do obiegu międzynarodowego nowe wartości. Decydującym kryterium pozwalającym zaliczyć uczonego do konkretnej dyscypliny narodowej nie jest jednak jego przynależność etniczna i publikowanie w określonym języku. Ważna jest działalność w ramach i na rzecz narodowego środowiska naukowego. Uczestnictwo w dyscyplinie narodowej nie wyklucza udziału w nauce innych krajów i o zasięgu światowym, może ono działać na jej korzyść. Uczeni nie są zobowiązani do składania deklaracji dotyczących przynależności narodowej czy etnicznej, a składane deklaracje nie mają znaczenia, określają się swymi działaniami, wynikami swoich prac. W historii etnologii/antropologii polskiej dobrym przykładem badacza transnarodowego jest Jan Czekanowski, pracujący w ramach nauki rosyjskiej i niemieckiej, zasłużony dla nauki polskiej, obecny swego czasu jako wiceprzewodniczący Międzynarodowej Unii Nauk Antropologicznych i Etnologicznych w organizacjach o zakresie światowym. Poszerzanie zakresu antropologii o zasięgu międzynarodowym nie pozbawia sensu istnienia antropologii narodowych. Różnicuje je jednak pod względem ich stosunku do antropologii nurtu światowego.

Dyscypliny narodowe, jak wszystkie zjawiska z otaczającego nas świata, związane są z czasem. Potrafimy określić ich początek na podstawie opartego na umowie wyznaczonego momentu lub okresu ich przekształcenia się z zainteresowań daną dziedziną rzeczywistości w naukę. Początki polskiej etnografii/etnologii/antropologii datowane są na drugą połowę XIX i pierwsze dekady XX wieku (Jasiewicz 2011, s. 23; Posern-Zieliński 1973, s. 70; Sokolewicz 1987, s. 862). Wyznaczają je, moim zdaniem, dwa wydarzenia: wykłady Wincentego Pola na Uniwersytecie Jagiellońskim w roku akademickim 1850/51 i 1851/52, w których pojawia się etnografia, oraz powstanie Komisji Antropologicznej Akademii Umiejętności z Sekcją Etnologiczną ukonstytuowaną w roku 1874. Już powstałe i działające przedstawiamy najczęściej w ramach chronologii przyjętej dla historii narodu, w którym są uprawiane. Najczęściej, bo stosowane są inne jeszcze sposoby porządkowania dziejów nauki, w tym dyscyplin narodowych, oparte na wydarzeniach związanych z działalnością wybitnych uczonych czy przyjmowaniem nowych teorii. Całościowy obraz dyscypliny narodowej obejmuje wszystkie okresy jej uprawiania. Następujące po sobie okresy ważne dla nauki korzystały z poprzednich zarówno na zasadzie kontynuacji i rozwijania przekazanych z nich idei, jak i poprzez ich negację. Najważniejszy jest okres ostatni, współczesność. Nie stanowi syntezy treści z czasów poprzednich, ale jest, o czym już napisałem, selektywnym wyborem pochodzących z nich elementów, kierowanym obecnym kształtem rzeczywistości i potrzebami, uzupełnionym nowymi wyobrażeniami o zakresie i metodologii dyscypliny, także poglądami na jej historię. Współczesność jest różna dla różnych ludzi, istotna jest intersubiektywna terażniejszość, bo w niej mają miejsce działania określające ostatecznie charakter naszego odbioru i przedstawiania rzeczywistości, w tym dyscypliny, którą uprawiamy. To wówczas dokonujemy także ocen przeszłości zmiennych w czasie. Ten okres ostatni, nasza terażniejszość, jest jednocześnie trudny do pogłębionego i obiektywnego przedstawienia, co wynika nie tylko z jego zmienności i różnorodności, ale także z tego, że w nim uczestniczymy i go współtworzymy. Rzeczywistość dyscypliny narodowej i jej obrazy to nie to samo. W jednym z nich staje się, jest, zgodnie z określeniem Buchowskiego, „polską, kosmopolityczną antropologią narodową”, także w tekście jego autora wzięte w cudzysłów (2019a, s. 7).

Określenie „dyscyplina narodowa”, również w czasach zwiększającego swój zasięg umiędzynarodowienia nauki, kiedy wiele tematów i praktyk badawczych ma charakter interdyscyplinarny, moim zdaniem broni się w obydwu swoich członach. Stosujemy termin „dyscyplina” nie tylko dlatego, że jest tradycyjnym i wygodnym narzędziem administrowania nauką, w tym jej ewaluacji i finansowania. Dyscyplina pozostaje także podstawowym elementem klasyfikacji nauki, jest tworem dłuższej lub krótszej historii, wymaga akceptacji środowiska naukowego. Jest przezeń broniona w sytuacji zagrożenia, co było wielokroć udziałem etnografii/etnologii/antropologii polskiej, także ostatnio, oraz informuje społeczeństwo o prowadzonych w jej ramach badaniach. Umożliwia identyfikację z określonym środowiskiem, policzenie się, stwarza pole dyskusji i sporów, pozwala na porównanie obecnie prowadzonych prac z tymi z przeszłości, na ułożenie sensownego programu dydaktycznego. Przyjmowane

rozumienie dyscypliny nie zakłada jej izolacji od innych dyscyplin, nie pozwala na to zresztą historia etnografii/etnologii/antropologii, a także teraźniejsze jej działania. Nie może też sprzyjać pojawieniu się rozbudowanej tożsamości uprawiających dyscyplinę, stawiania interesu grupy przed zadaniami poznawczymi. Nasza dyscyplina pozostaje również narodową. Odsuwamy od tej nazwy konotacje nacjonalistyczne, uznajemy ją za wskazującą na kraj, w którym jest uprawiana i z którego kontaktuje się i uczestniczy w tworzeniu nauki światowej.

LITERATURA

- Barnard Alan 2006, *Antropologia. Zarys teorii i historii*, tłum. S. Szymański, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa.
- Barnard Alan, Jonathan Spencer (red.) 2008, *Encyklopedia antropologii społeczno-kulturowej*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa.
- Benedyktowicz Zbigniew 1981, Odpowiedzi na ankietę: etnografia, etnologia, antropologia kultury. Czym są? Dokąd zmierzają?, *Polska Sztuka Ludowa*, t. 35, nr 2, s. 70–71.
- Buchowski Michał 2008, Trudny dialog: relacje między antropologią zachodnią a środkowo-europejską etnologią, [w:] H. Czachowski, A. Mianecki (red.), *Do Torunia kupić kunia*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Toruń, s. 161–187.
- Buchowski Michał 2012, *Etnologia polska: historia i powinowactwa*, Wydawnictwo Nauka i Innowacje, Poznań.
- Buchowski Michał 2019a, Introduction, [w:] M. Buchowski (red.), *Twilight Zone Anthropology*, Sean Kingston Publishing, Canon Pyon, s. 1–9.
- Buchowski Michał 2019b, Polish Anthropology Yesterday and Today. An Impossible Overview, [w:] M. Buchowski (red.), *Twilight Zone Anthropology*, Sean Kingston Publishing, Canon Pyon, s. 10–47.
- Burszta Józef 1974, *Kultura ludowa – kultura narodowa*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Poznań.
- Bystroń Jan Stanisław 1926, *Wstęp do ludoznawstwa polskiego*, K. S. Jakubowski, Lwów.
- Gasitaszwili Guram, Zbigniew Jasiewicz 1965, Etnografia w Gruzińskiej SRR, *Etnografia Polska*, t. 9, s. 467–472.
- Hann Chris 2007, Przedmowa, [w:] Ch. Hann (red.), *Antropologia. Jedna dyscyplina, cztery tradycje: brytyjska, niemiecka, francuska i amerykańska*, tłum. J. Tegnerowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, s. 7–9.
- Hann Chris 2008, Europa Środkowa i Wschodnia, [w:] A. Barnard, J. Spencer (red.), *Encyklopedia antropologii społeczno-kulturowej*, Oficyna Wydawnicza Volumen, Warszawa, s. 219–222.
- Hann Chris (red.) 2007, *Antropologia. Jedna dyscyplina, cztery tradycje: brytyjska, niemiecka, francuska i amerykańska*, tłum. J. Tegnerowicz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Jasiewicz Zbigniew 1996, Kilka uwag o przeszłości i teraźniejszości etnologii polskiej. W stulecie Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego, *Lud*, t. 80, s. 21–30.
- Jasiewicz Zbigniew 1998, History of European Ethnology/Anthropology and Identity of Ethnologists/Anthropologist in Europe, [w:] A. Posern-Zieliński (red.), *The Task of Ethnology/Cultural Anthropology in Unifying Europe*, Prace Komitetu Nauk Etnologicznych PAN, nr 8, Poznań, s. 37–42.
- Jasiewicz Zbigniew 2011, *Początki polskiej etnologii i antropologii kulturowej (od końca XVIII wieku do roku 1918)*, Instytut im. Oskara Kolberga, Poznań.
- Karłowicz Jan 1906, Lud. Rys ludoznawstwa polskiego, [w:] *Polska, obrazy i opisy*, t. 1, Macierz Polska, Lwów.

- Kochanowski Jan Karol 1919, Kilka słów w sprawie nauki narodowej, *Nauka Polska*, t. 2, s. 444–448.
- Kolberg Oskar 1971, Obecne stanowisko etnografii, pierwodruk 1876, [w:] tegoż, *Studia, rozprawy i artykuły*, E. Miller, A. Skrukwa (red.), [Dzieła wszystkie, t. 64], PTL, Wrocław–Poznań, s. 3–25.
- Kopernicki Izidor 1885, *O etnografii i etnologii, ich przedmiot, rozwój i znaczenie naukowe dla Encyklopedii Wychowawczej*, Drukarnia J. Sikorskiego, Warszawa.
- Kowalewski Maksym 1903, *Zarys początków i rozwoju rodziny i własności*, tłum. z francuskiego M. Gomolińska, Skład główny w Księgarni Naukowej, Warszawa.
- Kutrzeba-Pojnarowa Anna 1976, Wprowadzenie, [w:] M. Biernacka i in. (red.), *Etnografia Polski. Przemiany kultury ludowej*, t. 1, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 13–17.
- Kutrzeba-Pojnarowa Anna 1977, *Kultura ludowa i jej badacze. Mit i rzeczywistość*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa.
- Kwiek Marek 2021, Globalizacja nauki: rosnąca siła indywidualnych naukowców, *Nauka*, nr 4, s. 37–66.
- Moszyński Kazimierz 1958, *Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Posern-Zieliński Aleksander 1973, Kształtowanie się etnografii polskiej jako samodzielnej dyscypliny naukowej (do roku 1939), [w:] M. Terlecka (red.), *Historia etnografii polskiej*, Ossolineum, Wrocław, s. 29–114.
- Ribeiro Gustavo L., Arturo Escobar 2006, World Anthropologies. Disciplinary Transformations within Systems of Power, [w:] G. L. Ribeiro, A. Escobar (red.), *World Anthropologies*, Routledge, London, s. 1–25.
- Sokolewicz Zofia 1987, Etnografia i etnologia, [w:] B. Suchodolski (red.), *Historia nauki polskiej*, t. 4, cz. 3, Ossolineum, Wrocław, s. 861–885.
- Voget Fred W. 1975, *A History of Ethnology*, Holt, Rinehart, Winston, New York.
- Węglarz Stanisław 2010, *Antropologia hermeneutyczna wobec tradycyjnych tekstów kulturowych. Przykład interpretacji wyobrażeń naukowych o Tatrach i góralach tatrzańskich do połowy XIX wieku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.

ZBIGNIEW JASIEWICZ

NATIONAL ETHNOGRAPHIES/ETHNOLOGIES/ANTHROPOLOGIES

Key words: national discipline, Polish ethnography, ethnology, anthropology, global science, disciplinary identity

This article highlights how the term “national discipline” is defined and used in ethnography/ethnology/anthropology. The author uses a terminological triad: ethnography/ethnology/anthropology, which relates to the same discipline. It indicates interchangeability of these terms and changes of approaching this discipline, but equally, the scope and degree of its coherence with the global science.

Z.J

Adres Autora:

Prof. dr hab. Zbigniew Jasiewicz

Instytut Antropologii i Etnologii

Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza

ul. Poznańskiego Uniwersytetu 7, 61-614 Poznań

E-mail: jasezb@amu.edu.pl

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4734-1470>